

Ігор Гирич (Київ)

Михайло Грушевський і справа перенесення його львівських інституцій до Києва в часах Першої російської революції

У 1905–1907 рр. тривав процес перенесення М. Грушевським до Києва з Галичини науково-культурних інституцій — йдеться про видання «Літературно-науковий вісник» та утворити в підросійській столиці центру культурної сепарації від Росії Українське наукове товариство. Насправді це були лише дві ланки у процесі політизації українського руху на Наддніпрянщині, який мав з десятків інших складових. Боротьба за соборницький проект М. Грушевського тривала навколо кількох інституційних моментів:

- 1) опанування всеукраїнською газетою «Громадська думка»/«Рада»,
- 2) заміна журналу «Нова громада» на ЛНВ,
- 3) закриття «Киевской старины» і вихід замість неї «Записок УНТ» та згодом «України»,
- 4) розбудова Українського наукового товариства, яке б було в Києві аналогічною НТШ установою,
- 5) проект заснування в Києві Інституту українознавства – образу гуманітарної секції національної Академії наук,
- 6) утворення народного університету для населення з читанням публічних лекцій для широкого загалу,
- 7) спроби утворити при київському університеті українознавчої кафедри, а для цього,
- 8) зайняти вакантну посаду професора на кафедрі «русской» історії в Університеті св. Володимира, що звільнилася по смерті П. Голубовського,
- 9) організація Товариства прихильників української літератури, науки і штуки – неофіційного «Міністерство фінансів» для підтримки національної культури, науки і мистецтва,
- 10) організація видавничої структури на кшталт львівської та заснування мережі книгарень у Києві та Великій Україні.

Саме Михайло Грушевський відіграв ключову роль в об'єднанні двох Україн, у «зшиванні» підавстрійської і підросійської України в одне культурне тіло. Процес цей набув практичних рис лише в 1905–1907 рр. Без цього періоду дуже складно було б говорити про спільну боротьбу УНР і ЗУНР за незалежність у 1917–1921 рр., про акт злуки 1919 р. та й сучасну українську історію.

Михайло Грушевський потрапив до Львова у 1894 р. внаслідок здійснення політики «галицького П'ємонту», яку домовилися проводити в середині 1880-х років лідери наддніпрянського і галицького українських рухів В. Антонович, О. Кониський, О. Барвінський. М. Грушевський мав розвинути загальноукраїнські культурно-громадські установи, щоб за слушної нагоди перенести їх до Києва як майбутньої української столиці. Така слушна мить настала з Першою російською революцією 1905 р.

Про початки перенесення структур загальноукраїнського характеру М. Грушевським до Києва у 1905 р. ми писали у главі «Взаємини з Наддніпрянською Україною» у статті «Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником)»¹.

Йдеться не стільки про перенесення зі Львова до Києва журналу ЛНВ і НТШ, скільки про «клонування» їх на Наддніпрянщині. М. Грушевський не ліквідував редакцію у Львові, а створив паралельну редакцію у Києві. Журнал друкувався як у Львові (для Західної України), так і в Києві (для України Східної). Існували дві контори журналу: київську очолював Юрій Тищенко (Сірий), львівську — Всеволод Козловський. Але редакційна праця вже відбувалася не у Львові, а в Києві. Так само УНТ в Києві — це було нове наукове товариство, яке попри подібність до НТШ, мало й свої особливі риси, проте у головному повторювало НТШ — було ніби його копією для російської України.

Треба також мати на увазі не лише ЛНВ та УНТ, але долю старих видань Київської громади («Киевской старины»); був також задум видання всеукраїнської газети в Києві, яка б виходила під ідейним керівництвом М. Грушевського як лідера українського національно-визвольного руху.

Ті співробітники М. Грушевського, які лишалися у Львові, не були в захопленні від ідеї перенесення ЛНВ та НТШ до Києва. На зміну «старої фамілії» (І. Франко — В. Гнатюк) М. Грушевський творить нову (І. Джиджора — Ю. Тищенко) — саме вона допомагала здійснювати практичні кроки для такого перенесення. М. Грушевському довелося долати спротив тих культурних установ Києва, які хотіли залишатися при старому ідейному багажі й ідеологічно перебували на сервілістичних позиціях стосовно російської культури і політики. Стара київська громада під керуванням В. Науменка була в опозиції до загальноукраїнської безпартійної організації В. Антоновича — О. Кониського, і стосунки між ними заслуговують на окреме дослідження.

Молоді українські сили, що гуртувалися навколо видавництва на паях «Вік» були найближчими спільниками М. Грушевського наприкін-

¹ *Гирич І. Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником) // його ж. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. — К.: Смолоскип, 2016. — С. 344–351.*

ці XIX – на початку XX століття, але після переїзду до Києва Б. Грінченка і пов'язання з останнім С. Єфремова відбувся дрейф «віківців» від М. Грушевського в напрямку наддніпрянського партикуляризму.

Окреме місце займали пертракції М. Грушевського з Петербургом. Союзником львівського історика став О. Лотоцький і почасти П. Стебницький, але інші українські петербуржці радше поділяли становище київських старогромадівців і В. Антоновича стосовно «прожектів» М. Грушевського. У Києві союзниками М. Грушевського стали Євген Чикаленко і Володимир Леонтович.

Розклад сил перед акцією М. Грушевського був переважно не на користь його планів; він мав навколо себе не стільки симпатиків, скільки прихованих і відвертих противників. Спочатку у 1905–1906 рр. в нього практично не було союзників, на кого б він міг спиратися. Лише незламна воля, послідовний тиск, переконування більшості у власній правоті дали змогу М. Грушевському перемогти, а Україна отримала перші плоди спільної діяльності української галицько-наддніпрянської еліти на терені всеукраїнської столиці.

Спробуємо послідовно розглянути усі ланки протистоянь, з яких М. Грушевський вийшов переможцем.

Підготовчі дії М. Грушевського з реалізації соборницького проекту у 1905 р.

Після отримання дозволу на Гур 18 грудня за ст. ст. 1904 р. він пише листа на ім'я Святополка Мирського з проханням про дозвіл розповсюджувати на підросійській Україні (і загалом по імперії) ЛНВ². Відповідний запис М. Грушевський зробив ще 20 грудня 1904 р., коли Петербурзька академія наук висловила побажання про скасування заборони на українське слово³. 7 березня 1905 року М. Грушевський занотує в щоденнику розмову з Є. Чикаленком про потребу журналу в Росії і готовність їхати з «компанією» до Києва. Проте з середини 1905 р. почалися контрзаходи Б. Грінченка і С. Єфремова, які мали намір видавати свій журнал без участі М. Грушевського і галичан.

З місією прозондувати галицький ґрунт до Львова з Києва прибуває Б. Грінченко (запис у щоденнику М. Грушевського від 6 червня 1905 р.). З Б. Грінченком у М. Грушевського стосунки не заладилися від ранніх часів, але із С. Єфремовим творчі взаємини були дуже тісними і плідними. Сергія Олександровича М. Грушевський сподівався залучити до щільнішої співпраці в Києві. І не лише у «Віснику». В листі від

² Паралельно Б. Грінченко виконував «конспіративну» місію, вирішуючи проблему видання УРП.

³ *Гирич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником). — С. 349.

4 (13) вересня 1905 р. М. Грушевський повідомляє С. Єфремова про плани видавання в Києві газети, прообразу «Громадської думки», у якій керівну функцію мав виконувати львівський професор. Він розпочав пайову акцію збору коштів. Головну суму обіцяв дати поляк-українофіл К. Володкович. Разом з В. Самиренком і Панкієвим вони виділяли по 5,000 руб. По 2,500 обіцяли дати Є. Чикаленко, В. Лесевич і В. Леонтович, 2,000 М. Грушевський давав за себе і НТШ⁴.

У жовтні 1905 р. вже виношувався план видання україномовної газети в Києві. В кінці жовтня того року (запис від 24–26 жовтня 1905 р.) у Львові відбулася нарада між киянами, яких представляв Федір Матушевський, і львів'янами — М. Грушевським, І. Франком і В. Гнатюком. М. Грушевський знову висловив бажання перенести ЛНВ до Наддніпрянщини.

У цей же час М. Грушевський викладає в листі О. Лотоцькому план творення осередків для пропагування культурної соборності в Києві. На це Олександр Гнатович відповідав: «План Ваш – строгий і сміливий. Проведення його — то мрія кількох десятиліть, коли українці працювали в Галичині в надії перевести колись результат тої праці на сей бік кордону. Ви кажете, що тепер вже прийшов час се зробити. Рішучо згоджуюся з Вами, але з одною виїмкою... не палити за собою кораблів у Галичині... Коли Україна не заявить себе зараз солідною культурною роботою — побіч необхідної політичної — то упаде вона так, що піднятися їй після буде в сотню разів трудніше»⁵. Порада виявилася дуже слухною, бо М. Грушевському довелося стикатися не стільки зі сприйняттям у ніби рідному середовищі, скільки з нерозумінням, заздрістю, а іноді навіть і з ворожістю.

Разом з тим О. Лотоцький визнавав, що іншої людини, яка б могла здійснити цей проект в Україні, не було. Він писав М. Грушевському: «“Без лести” скажу, що Ви єдиний чоловік, що міг би взяти на себе сю місію. У Вас єсть для того талан, енергія, наука. У Вас єсть також “опит и практика — великое дело”... Ви знаєте наших шановних земляків — по своїх замахах — хуторських генералів, а по вдачі — гоголівських Пацюків, що воліли, аби їм все само в рот падало. Найбільш боюся я, що Ви не досить оцінюєте ті їх риси і що через то можете після розчаруватися. Треба розчаровуватися зразу і навіки, щоб після усі неприєм-

⁴ Інститут рукопису НБУВ. — Ф. 317. — № 296.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 245–247. У спогадах О. Лотоцький об'єктивно підтвердив напрям листувань і своїх порад щодо перенесення ЛНВ і НТШ. Він повторює у мемуарах пораду «не палити кораблів», бо ситуація в Росії з політичного боку була непевна і відчувався сильний брак кадрів. (*Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Т. 3. — Варшава, 1934. — С. 354–355.)

ності були звичайним ділом, а приємність – несподіваним сюрпризом»⁶.

Кияни виявляють небажання перенесення ЛНВ до Києва, як і небажання, щоб Грушевський керував газетою, яку планували не для інтелігенції, а для селянства (запис від 24 листопада 1905 р.). Грінченківці в кінці листопада переконують Є. Чикаленка давати гроші на своє видання — журнал «Нову громаду» без «галичан і М. Грушевського», який дозволено цензурою. М. Грушевський констатує в грудні у щоденнику: «Нас не хочуть» (запис від 3 грудня 1905 р.).

Негативне ставлення львівської «фамілії» М. Грушевського до переносу ЛНВ до Києва

І. Франко і В. Гнатюк розуміли, що для продовження співробітництва М. Грушевським тепер треба буде переїжджати до Києва. А це було неможливо як для одного, так і для другого. По-перше, в обох погіршилося здоров'я, вони були вже у поважному віці та мали родини (Франко — багатодітну), що не сприяло переселенським настроям. Тому, не висловлюючись проти самої акції, бо ж обидва були ідейними соборниками, до справи перенесення інституцій вони поставилися дуже прохолодно, більше відраджуючи М. Грушевського.

Проїснувала стара «фамілія» до жовтня 1907 р. Проставив дату завершення спільної акції першої «кліки» професора сам М. Грушевський у щоденнику. За 12–13 жовтня він занотував: «Відбули засідання секції, і по ній була розмова — висловив я свої жалі Франкові і Гнатюкові (зачав рано перед Франком). Гнатюк відгризався. Томашівський взяв ролю примирителя. Навряд чи що буде з того. Розійшлася наша фамілія»⁷. І головною причиною її розходження була тяжка хвороба І. Франка, а друга, не менш головна, — перенесення ЛНВ до Києва.

У франкознавчій літературі в радянській час було загальним місцем звинувачувати М. Грушевського в тому, що перенесення ЛНВ до Києва залишило Івана Яковича без шматка хліба. М. Грушевський сподівався на співробітництво І. Франка як автора, чого не відбулося через хворобу літератора, і через що дуже переймався М. Грушевський. І. Франко міг одержувати кошти як гонорар за публікації в журналі, якби мав можливість їх писати у тій кількості, що раніше⁸.

Спочатку усі троє співробітників М. Грушевського, на наполягання останнього були включені в число співробітників першої наддніп-

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 246–247.

⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 162

⁸ Дет. окладніше див. *Грич І. М. Грушевський та І. Франко: громадське і приватне // його ж. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації.* — К.: Смолоскип, 2016. — С. 604–678.

рянської української газети «Громадська думка». Степан Томашівський з подачі М. Грушевського пише до газети в Київ статтю — інформаційну рецензію про вихід видання «Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)» (Львів, 1906). 9 березня 1906 р. у «Громадській думці» (Ч. 55) було надруковано редакційне звернення «До наших галицьких товаришів». Воно носило форму роз'яснення галицьким дописувачам, які нарікали на відмову друкувати їхні статті або на значні редакційні й мовні втручання в тексти. У зверненні висловлювалося побажання до кореспондентів з Галичини, матеріали яких редакція вважала надзвичайно важливими, «писати популярно, дуже простою народньою мовою, — такою, якою говорить у нас народ [...]. Рукописи мусять бути писані дуже чітко і не тісно, щоб поміж рядками зоставалося досить місця на виправки». На останній сторінці цього ж числа газети було також подано коротку «Відповідь редакції. Д[обродіє]ві С. Томашівському».

Редакція скаржилася на незрозумілу наддніпрянцям мову і на те, що селянинові нецікаво читати прізвища і назви статей, уміщених в ювілейному збірникові. Коли брати фактичну сторону справи, то стаття-роз'яснення нібито була аргументованою і переконливо написаною. Проте певні нюанси дали підстави М. Грушевському вважати цю замітку провокацією. Збірник на пошану М. Грушевського був твором осіб, які визнавали необхідність покінчити в громадському житті з таким явищем, як роздвоєність національної ідентичності, — малоросійською самоідентифікацією інтелігенції у Великій Україні, рутенством і москвофільством у Галичині. М. Грушевський у передмові збірника виступав як представник Великої України, який здійснює головну ідею політики «галицького П'ємонту», для того, щоб спільну культурну матрицю згодом перенести на підросійську Україну. Це 10-річчя виповнювалося у 1904 р., а вийшов збірник у світ 1906-го, символізуючи початок здійснення тих прагнень української еліти, яка у 1880-х започатковувала політику «нової ери».

Отже, збірник мав символічне значення, і тому формальні зауваження у редакційному зверненні М. Грушевський сприйняв як виступ проти тієї великої ідеї, яка за ним стояла. Називаючи і М. Грушевського «галичанином», редакція підсвідомо, можливо, ображала історика. Адже він, навпаки, завжди підкреслював свою наддніпрянськість, а його публічно свої звать чужим — представником Західної України, якого вже не чекають у Києві. Не могла не здивувати й форма зауважень, якою редакція фактично підважувала ідею соборності, бо підтверджувала агітаційні чорносотенців щодо «штучної мови» і різниці культурних уподобань між галичанами і наддніпрянцями.

У березні 1906 року в щоденнику М. Грушевський занотував: «Самі прикrostі: в “Громадській Думці” появилась відповідь Томашів-

ському і стаття до галичан; се виходить просто на провокацію; думаю зібрати колективну заяву, щоб зняли наші імена з листа співробітників». І. Франко та В. Гнатюк зовсім не хотіли приставати на такий демарш щодо киян, але піддалися пресії М. Грушевського. «Гіркий світ, — занотував історик у щоденнику, — а на рішучий виступ теж енергії не мають; з заявою до “Громадської Думки” криються» (запис від 14 березня 1906 р.). 17 березня 1906 р. М. Грушевський такого листа заготував. І зустрівся з усіма трьома «фаміліатами» у львівській кав'ярні «Віденській». «Франко пристав на гадку, — записав М. Грушевський, — а Гнатюк хилився, але в кінці стало на тім, щоб післати заяву». З листом М. Грушевський ознайомив членів «фамілії» 20 березня й вислав до «Громадської думки» на ім'я В. Леонтовича.

В кінці березня 1906 р. у Львові перебував Євген Чикаленко. Розмови про спільну культурно-суспільну акцію велися в присутності «фамілії». М. Грушевський неодноразово наголошував на щирості товаришів по суспільній праці у справі соборницької акції (запис від 25 та 26 березня 1905 р.). Такої щирості товаришів по праці в НТШ та ЛНВ М. Грушевський не відчував ще від кінця 1905 р.

М. Грушевський збирається тимчасово відправити до київської редакції свого учня Івана Джиджору. Він обговорює плани щодо заснування в Києві філії книгарні та залучення кореспондентів із Джиджорою і Франком (запис за 16 липня 1906 р.). 18–19 липня того ж року М. Грушевський знову веде розмови з Франком, «але на мої київські проекти Франко висуває різні скептичні міркування» (нотатка 18–19 липня 1906 р.).

4 жовтня М. Грушевський у Львові проводив засідання Видавничої спілки у справі перенесення друку до Києва. У щоденнику фіксує реакцію І. Франка, найбільшої творчої сили: «Франко як маринований. Один мусів давати собі репліки. Сумний настроїв огорнув мене» (нотатка за 4 жовтня 1906 р.).

Коли вже питання початку друку ЛНВ у Києві було вирішено, в листопаді 1906 р. у М. Грушевського з І. Франком відбулася розмова на тему «кислоти», яка тече від членів «старої фамілії» до Києва. Франко твердив, що не казав нічого поганого про М. Грушевського (запис від 22 листопада 1906 р.). 6 грудня 1906 р. Грушевський провів конференцію зі співробітниками з приводу перенесення журналу до Києва. Підтримували це рішення І. Труш і М. Лозинський, а І. Франко взагалі не прийшов (запис від 6 грудня 1906 р.). Михайло Сергійович пише в «Раді» статтю про початок виходу в Києві ЛНВ. Цю статтю попередньо він публічно читає в присутності С. Томашівського та І. Франка. «Франкові стаття здалася заважко написаною», — відзначив історик (запис від 9 грудня 1906 р.). Він ще раз прочитав її вголос і цього не зауважив.

М. Грушевському треба було також з'ясувати питання з підтримкою соборницької ідеї лідерами національно-демократичної партії, які керували українською політикою в Галичині. Націонал-демократичні політики, члени Галицького сейму і австрійського парламенту, об'єктивно були зацікавлені у від'їзді опозиційного їм політика, якого не вдалося переагітувати, перетягти на свій бік, зробити прихильником австрійської орієнтації в політиці, як це сталося під їхнім впливом з одним з головних представників «фамілії» Степаном Томашівським. М. Грушевський завжди мав на оці переважаючий інтерес Великої України над Галичиною, адже підросійське українство значно переважало підавстрійське. Галицькі політики позитивно сприйняли ідеї М. Грушевського.

11 грудня 1906 р. відбулася конференція лідерів націонал-демократів з групою М. Грушевського з приводу галицько-українських літературних і політичних відносин. Присутніми на ній були Л. Бачинський, В. Охримович, М. Заячківський, Л. Цегельський та Т. Ревакович. Від НТШ на зборах були О. Колесса, І. Франко, С. Томашівський, В. Гнатюк, І. Джиджора, М. Лозинський, Д. Лукіянович. Ідеї М. Грушевського за його твердженням у щоденнику, були сприйняті «дуже прихильно». Йому було запропоновано увійти до Тіснішого Комітету націонал-демократичної партії.

12 грудня 1906 р. перемовини тривали. М. Грушевський виставив дві умови: 1) входження до націонал-демократичної партії на правах гостя, 2) спілка з газетою «Діло», яка до цього часу сама постійно опонувала Грушевському і підтримувала його опонентів. Керівництво націонал-демократів, схоже, прийняло умови М. Грушевського і настав нетривалий мир у стосунках професора з галицькою націонал-демократією.

16 грудня 1906 р. «Діло» передруковує статтю М. Грушевського з ЛНВ і устами головного редактора Л. Цегельського обіцяє дальшу підтримку, визнаючи, що раніше воювала з М. Грушевським (запис у щоденнику від 16 грудня 1906 р.).

Того ж 16 грудня у Михайла Сергійовича відбулася розмова з В. Гнатюком: «Я сьому докоряв, що з Франком підозрівають мене, що я всякі жалі на них перевозжу на грошеві їх відносини. Гнатюк заперечував, аби він або Франко щось подібне казали: взагалі запевняв у щирості».

Ситуація між колишніми найбільшими промоутерами НТШ загострювалася й надалі. Грушевський у щоденнику за 6 і 9 березня 1907 р. відзначає, що його засмучує апатія Франка щодо вже київського «Вісника». М. Грушевський продовжує наполягати, щоб Іван Якович давав щось у видання, підконтрольні історикові. І. Франко пише рецензію на журнал Старої громади «Україна», у якій проводить думки М. Грушев-

ського про ідейну застарілість видання, відставання його від суспільних потреб. Цю рецензію читали публічно в редакції «Ради» (запис від 10 квітня 1907 р.).

У Києві завірували справи, і Львів для Грушевського перетворюється на тиху пристань (запис від 9 травня 1907 року). Підтримки з боку «старої фамілії» він вже зовсім не відчуває. 12–13 жовтня 1907 р. М. Грушевський констатує, що «старій фамілії» настав кінець, бо І. Франко водиться з О. Сушком (істориком школи М. Грушевського, який *поширював* відому чутку про подорож Грушевського і Франка до Італії в вагонах різного класу). А С. Томашівський робив різні зауваження щодо недоліків ЛНВ (запис за 18 жовтня 1907 р.).

Нова «фамілія» — «нова кров» для здійснення соборницького проекту

Ключовою фігурою у «новій фамілії» стає Іван Джиджора⁹. Михайло Грушевський почав вводити його до гурту «старої фамілії» ще у 1906 р. Символічно, що саме при І. Джиджорі М. Грушевський покликав 16 липня І. Франка і обговорював з ними план перенесення ЛНВ до Києва (запис від 16 липня 1906 р.). Влітку 1906 р. Івана Джиджору М. Грушевський запрошує на конференцію з парламентською і сеймовою репрезентацією українських послів. Потім у 1907 р. Іван Миколайович вже стає головним виконавцем громадських доручень М. Грушевського у Києві, правою рукою його діяльності з перенесення спільних культурних здобутків до міста над Дніпром. 11–17 червня М. Грушевський знову відряджає І. Джиджору до Києва, бо там загострюється політична ситуація через закриття першої Державної Думи, а І. Джиджора був єдининою людиною, що могла відразу вирушити з Галичини до Російської імперії, та також єдиною особою, якій беззастережно довіряв М. Грушевський.

Іван Джиджора налагоджував справу з друком ЛНВ, писав статті в руслі суспільної концепції вчителя для «Ради», став очима і вухами голови НТШ в Києві, повідомляв про всі закулісні перемовини і новини з протиборчих кіл як у середині українського руху, так і в ворожому стані російських чорносотенців, губернаторської влади і цензури. Як знавець літературної мови львівських видань професора, він допомагає з редагуванням скриптів (рукописів).

На тимчасових правах помічника М. Грушевського у Києві був Іван Кревецький, проте довірою І. Джиджори він не користувався, лише

⁹ Див.: Панькова С., Пришляк В. Михайло Грушевський та Іван Джиджора: учитель і учень у світлі взаємного листування // Листування Михайла Грушевського. — Т. 4: Листування М. Грушевського та І. Джиджори / упоряд. С. Панькова, В. Пришляк. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто; 2008. — С. 11–56. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

допомагав останньому в роботі редакційної контори журналу в українській столиці. Зокрема 28–31 січня 1907 р. у щоденнику М. Грушевський фіксує заклик І. Кривецького їхати до Києва, щоб провести перемовини з цензором Сидоровим, аби той не наказав припинити видання ЛНВ. У своєму листі від 22 січня Кривецький оповідав, як у розмові з М. Синицьким (офіційним відповідальним редактором ЛНВ), цензор сказав: «А “Вістник” пропагує сепаратизм, він старається розбити “русский” народ... Чому Ви не видаєте “Нової Громади”, — там ся справа не ставилася так остро. Ми дістали приказ з канцелярії генерал-губернатора слідити дуже строго за “Літературно-Науковим Вістником” і на щось подібного не дозволити»¹⁰. Виконавши епізодичну роль І. Кривецький повертається до Львова і там незабаром приєднується до опозиції голові НТШ, яку очолив С. Томашівський.

Найбільшою фігурою, яка допомогла М. Грушевському налагодити працю усіма його виданнями від 1907 р. і до часів Першої світової війни, був Юрій Тищенко (Сірий), який працював в конторі як нелегал, а тому офіційно звався Павлом Пилиповичем Лавровим.¹¹ Він став ключовою фігурою в ЛНВ (збирав матеріали до номерів журналу), вів книгарню ЛНВ, провадив експедицію журналу, листувався і спілкувався з авторами і друкарями, виплачував гонорари, активно працював у Видавничій спілці, вів пізніше редакцію газети «Село», зносився з цензорами і т. п.

Ю. Тищенко випадково потрапив в поле зору М. Грушевського, для якого було цінним, що Тищенко-Сірий — наддніпрянець, відомий соборник і розділяє концепцію М. Грушевського. До 1906 р. він був діяльним еседеком, брав участь у збройних конфліктах в часах першої російської революції, змушений був нелегально переїжджати до Львова і там був «завербований» М. Грушевським на працю у видавничій сфері, завдяки чому став одним з найвидатніших діячів українського книговидання першої половини ХХ століття.

Ю. Тищенку допомагав у редакційній роботі галицький українець Леопольд Будаї (паспорт мав на прізвище Михайла Котика, під таким ім'ям і проходить у листуванні історика). Л. Будаї спільно з Ю. Сірим провадив редакційну працю київської контори ЛНВ. Проте називати Будаї представником «нової фамілії» не варто. Він був просто виконавцем наказів М. Грушевського, за ним не було права, як за старої фамілії відстоювати свою думку.

¹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 567. — С. 22–23.

¹¹ Див.: Мельник О. Михайло Грушевський та Юрій Тищенко: розмова упродовж двох десятиліть // Листування Михайла Грушевського. — Т. 6: Листування М. Грушевського та Ю. Тищенка / упоряд. О. Мельник. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто; 2012. — С. 14–41. — (Серія «Епістолярні джезела грушевськознавства»).

До «нової фамілії» можна б зарахувати ще галичан М. Мочульського та М. Лозинського. Обидва активно співпрацювали з ЛНВ. Але якщо літературознавець М. Мочульський більше допомагав у львівських справах і ніби замінив собою І. Франка і В. Гнатюка, то політолог і суспільствознавець М. Лозинський заангажувався і до київських видань М. Грушевського. Багато писав він і для «Ради».

Між «старою» і «новою» фаміліями була та відмінність, що перша складалася з рівнозначних М. Грушевському наукових і суспільних особистостей, науковців-концептуалістами, із власним баченням шляхів розвитку України. У «фамілії» вони мали своє вагоме слово, яке бралося до відома М. Грушевським. «Нова фамілія» — це був гурт залежних фінансово людей, вони належали до молодшого покоління, народилися у 1880-х роках. Їхні стосунки ґрунтувалися на пошануванні вчителя учнями.

М. Грушевський і Стара київська громада

Стара київська громада склалася як ідеологічний гурток однодумців на початку 1890-х років. Його друкованим органом був журнал «Киевская старина» (1882–1906). Остання завжди була сервілістично налаштована до російської влади, лояльно ставилася до факту російського культурного впливу на Україну, вважала за нормальне існування амбівалентного статусу українця: народжений українцем, але політичний росіянин. Старогромадівці та їхній лідер Володимир Науменко не сприймали ідеї «Галичина — український П'ємонт», будучи прихильниками російської національної ідеї, вони вірили у можливість узгодження її з українським культурним, але не політичним інтересом.

До М. Грушевського керівництво Старої громади від початку ставилося як до відпоручника В. Антоновича та О. Кониського, його діяльність вважали австрофільською, а політичну позицію — антиросійською, бо вона протиставлялася державному російському інтересові.

Переносячи ЛНВ до Києва, М. Грушевський не бажав конкуренції «Віснику» з боку «Киевской старины», яка і так розбивала незначні літературні сили між трьома напрямками: українофільським (старогромадівським), партикулярним (наддніпрянським «Нової громади») та всеукраїнським («вісниківським» М. Грушевського). Об'єктивно кволе українське суспільство Києва не могло утримувати одразу три видання. Реально могло існувати лише одне. Адже «Киевская старина» була дотаційним проектом, а гроші надходили з того ж джерела, що й кошти для «Нової громади» й почасти ЛНВ, тобто з бюджетів В. Симиренка і Є. Чикаленка та В. Леонтовича.

В. Науменко, розуміючи патову ситуацію, а також неприхильне ставлення В. Симиренка та Є. Чикаленка до його політичної лінії, не хотів втрачати «Киевскую старину» й пропонував модернізувати ос-

танню перетворивши її в «Україну», змінивши назву, а не сутність видання. Під такою новою назвою журнал виходив весь 1906 рік, поки під тиском М. Грушевського остаточно не було визнано, що це видання виконало свою історичну суспільну місію на період українофільства і мусить поступитися місцем загальноукраїнському ЛНВ, яке стоїть на соборницько-національних позиціях, покінчило з мовним утравкізмом і пропагує ідею української окремішності від Росії.

М. Грушевський, перебуваючи у Києві, зустрічається з В. Науменком. Та й Володимир Павлович не прагне до зближення з М. Грушевським, розуміючи, що переконати останнього в продовженні малоросійської лінії в його журналі не вдасться. Але такі зустрічі були необхідні, щоб законним способом припинити вихід «Киевской старины». 27 серпня 1906 р. у щоденнику Михайла Сергійовича є запис про нараду між ним, В. Науменком та І. Стешенком у зв'язку з ситуацією в «Громадській думці» й «ексклюзивністю компанії», яка цю газету робить.

Закриття «Киевской старины» було болючим фактом для всіх її давніх симпатиків. Крім В. Науменка, захищали її від закриття і секретар редакції Орест Левицький, і дружина В. Антоновича Катерина Мельник.

Михайло Грушевський і Володимир Антонович

В. Антонович з О. Кониським відправляли М. Грушевського до Львова з напутнім словом повернутися до Києва зі спільним культурним надбанням. Проте не так сталося, як гадалося¹². Змінилися часи, підупав на здоров'ї Володимир Боніфатійович, з політика він перетворився на археолога, відійшов від активної громадської роботи. Від підтримки М. Грушевського у справах НТШ усунувся майже зовсім. Обіцяних наукових праць для «Записок НТШ» й ЛНВ не давав.

Однією з причин охолодження взаємин між М. Грушевським і В. Антоновичем була зміна напрямних політичної лінії голови НТШ. Він змінив своє ставлення до О. Барвінського й старих народовців і став орієнтуватися на І. Франка й молодих радикалів. Це підтверджують спогади іншого учня Володимира Боніфатійовича – чернігівця А. Верзилова, який писав: «Як мені під час київського Археологічного з'їзду казав Т. Рильський, у Антоновича попусувались відносини з Грушевським на ґрунті політики, і то галицької переважно»¹³.

¹² Див.: *Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // його ж. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації.* — К.: Смолоскип, 2016. — С. 453–485.

¹³ *Верзилів А. Мої спогади про чернігівських археологів // Український історик.* — Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, 1991. — Ч. 1–2 (108–109). — С. 101–102.

У 1906 р. в Києві силами професури київського університету і представників Старої громади відзначили 35-річний ювілей професорської діяльності В. Антоновича. До М. Грушевського пише листа його учень, професор Університету св. Володимира Митрофан Довнар-Запольський із запрошенням взяти участь у збірникові на пошану В. Антоновича. Цікава реакція М. Грушевського в щоденнику. Він пише про жаль М. Довнар-Запольського від того, що «“первые малороссы” не ідуть за ними, коли вони надумали виручити їх в їх індиенції й справити їм ювілей “українського діяча”, як пани справляють весілля довголітній слuzі» (запис від 7 квітня 1906 р.).

Після М. Довнар-Запольського до Грушевського написав листа Орест Левицький з тим же проханням. М. Грушевський розуміє, що відбути мовчанкою ювілей, який за датою не є круглим, а досить-таки надуманим, не можна і «треба ладити привіти» (запис від 24 квітня 1906 р.). До слова, вплив М. Грушевського який постійно ще не перебував у Києві, на київські наукові справи виявився дуже відчутним. Його думка мала вирішальне значення для того чи іншого наміру. Відмовився він та його співробітники брати участь у збірнику ювілейних статей — збірник той так і не вийшов друком. В. Антоновичу дарували незавершене видання в кількості одного примірника.

Знаючи про ювілей М. Грушевський замовляє С. Томашівському історіографічну статтю про В. Антоновича для своїх журналів¹⁴. В листі від 26 листопада 1905 р. С. Томашівський пише про плани такої статті: «Вона не може бути поверховна, але має дати дійсний образ наукового доробку В. Б. Антоновича. Зроблю се так, що перейду його всі важніші праці в історичній хронології (археологія, княжі часи, литовські, козаччина і т. и.), а не в хронологічному порядку написання»¹⁵.

В. Антонович завжди перебував в полі зору М. Грушевського як непомильний авторитет та єдина (крім В. Леонтовича) людина, яка мала вплив на мецената Василя Смиренка. Через В. Антоновича М. Грушевський тиснув на Василя Федоровича, щоб отримати чергові транші на українські культурні потреби. 28 квітня 1907 р. В. Антонович повідомив його, що В. Смиренко дає половину коштів на друкарню і що виступає за продовження субсидій на галицькі культурні справи — львівське НТШ (запис від 28 квітня 1907 р.).

Зі смертю П. Голубовського звільнялася посада завідувача кафедри «русской» історії в київському університеті. М. Грушевський, у зв'язку із планами перебратися до Києва, виношував думку податися

¹⁴ Див. «Степан Томашівський» в статті: *Гирич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником) // *його ж.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. — К.: Смолоскип, 2016. — С. 333–335.

¹⁵ ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 792. — Арк. 208 зв.

на вибори професора на історико-філологічному факультеті, розраховуючи на посаду завідувача кафедри. У цій справі він сподівався на підтримку В. Антоновича як професора університету, але несподівано для себе дізнався, що Володимир Боніфатійович протегував на це місце Василя Данилевича, іншого свого учня, який займав нейтральне, аполітичне становище і не ангажувався в український рух. У щоденнику Михайло Сергійович відзначає, що В. Антонович ніби «благоволіт» до нього, а проводить на посаду в університеті В. Данилевича (запис від 18–24 червня 1906 р.). Це було дійсно несподівано, враховуючи що справою влаштування М. Грушевського в київський університет займався філолог Володимир Перетц — росіянин, колишній професор Петербурзького університету, який зайняв кафедру в Києві зовсім нещодавно.

У проблемі «В. Антонович — М. Грушевський цікавими є взаємини між Михайлом Грушевським і Орестом Левицьким — креатурою В. Антоновича в Києві — М. Грушевський поставився з підозрою. Орест Левицький сподівався очолити або Філологічну, або Історичну секцію УНТ. Відбулися Загальні збори УНТ, на яких в обох випадках Ореста Івановича «провалили». М. Грушевський задоволено і не без зловтіхи відзначав: «Ор. Левицький [на засіданні Філологічної секції] вийшов з себе на моїй промові. Вважав, що його оберуть, як приятеля В. Антоновича» (запис від 11 листопада 1907 р.). При конституюванні Історичної секції та в справі наукового органу «О. Левицький хотів бути головою, але я відсадив “генеральський чин” (працюючи в четвертій гімназії О. Левицький дослужився до дійсного статського радника — цивільного генерала)».

«Віківці» і Б. Грінченко та М. Грушевський

«Віківці» складала молоде крило Старої київської громади, були членами «Загальної української безпартійної демократичної організації», а згодом активістами Радикально-демократичної партії. Усі вони входили до видавничого товариства акціонерного типу «Вік», яке постало у 1896–1898 рр. і складалося з вихованців київської духовної семінарії. Його кістяком були Олександр Лотоцький, Сергій Єфремов, Василь Доманицький, Федір Матушевський, В'ячеслав Прокопович, Володимир Дурдуківський. Усіх їх більшою або меншою мірою можна вважати вихованцями Олександра Кониського. «Віківці» були першим поколінням власне політичних українців, а не українофілів, і свій українізуючий вплив вони поширювали на стару редакцію «Киевской старины» та Стару громаду. З М. Грушевським дружні взаємини склалися передусім у О. Лотоцького та С. Єфремова. Багато праць на замовлення голови НТШ виконував для «Записок» В. Доманицький. На зламі

століть переїхав з Києва до Петербурга О. Лотоцький, де став правою рукою історика у зв'язках з українською петербурзькою громадою.

Ідеологічних розходжень між М. Грушевським та С. Єфремовим не було до 1906–1907 рр. На останнього орієнтувалися всі інші представники видавництва «Вік». Ситуація змінилася, коли до Києва з Чернігова переїхав Борис Грінченко, який став редагувати тлумачний словник української мови та очолив місцеву «Просвіту». Він поселився поруч із С. Єфремовим і утворив з ним публіцистичний тандем. Поволі відсторонюючи Сергія Олександровича від М. Грушевського, Б. Грінченко підштовхував С. Єфремова провадити власну політичну лінію.

З постановом УРДП суспільний статус С. Єфремова змінився, незрівнянно виріс. Він був тепер уже не просто виконавцем настанов М. Грушевського, а самостійним політиком із власною політичною силою. Нове становище Сергія Олександровича розхитувало громадську рівновагу, роками вибудовану стратегію, з соборницького культурного об'єднання обох Україн.

Багато наддніпрянців сприймали ЛНВ не стільки як загальноукраїнське, як передусім галицьке видання. Іван Кревецький в листі до М. Грушевського від 28 січня 1907 р. так змальовує поведінку київських українців щодо ЛНВ: «Взагалі ті круги киян, що виявляють свою антипатію до неросійських українців, зовсім не сумують за “Літ.-Н. Вісником”, — може, навпаки. Се замітно навіть досить виразно. Так само історії з т. зв. “галицизмами” повторяються ще від часу до часу. Попри те нема повного зрозуміння ваги теперішньої хвилі, нема зрозуміння тих широких і далекосяглих плянів, які бажалось би здійснити. Одна одиниця, що здає собі справу з ваги хвилі і задач супротив неї — т. Дорошенко, що торкається нас, то мимо нашої найщирішої волі не можемо зблизитися до тутешніх кругів в такій мірі, як се бажалось би. Може, з часом се переломиться. Були ми всі передвчора на засіданню Видавничої комісії в “Просвіті” і — більше вже туди не підемо. Коли б не п. Леся Українка, що заговорила слово-два, то просто треба б було виходити серед засідання. Дехто питав все, коли ми поїдемо з Києва»¹⁶. Замість пошуків спільного, відчуття важливості моменту, розуміння цінності галицького досвіду. Б. Грінченко сіяв ворожнечу і недовіру до всього галицького. Особистий мотив – несприйняття М. Грушевського, — переважив загальнонаціональні інтереси.

Початком конвергенції, злутування в єдину сутність двох різних українських організацій могло стати лише перенесення вищезгаданих структур зі Львова до Києва, які від початку планувалися як спільні структури для підросійських і півдавстрійських українців. М. Грушевський уособлював собою соборність, був своєрідною еманациєю ідеї. І хоч

¹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 567. — Арк. 31.

би як ми ставилися до нього, в інтересах України було здійснити саме план М. Грушевського, а не Б. Грінченка / С. Єфремова.

«Громадська думка» / «Рада», «Нова громада» і ЛНВ

Концептуальним рівнем «Громадської думки» М. Грушевський не був задоволений. У щоденнику історик десятки разів згадує цю наддніпрянську газету, яка мала бути речницею всенаціонального інтересу. Її значення мало переважати навіть значення львівського «Діла» — все ж таки передусім регіональної газети. На початку 1906 р. М. Грушевського вразила «осторога» щодо «Вісника»: «Прикро, зрештою слабо дуже» (запис від 12 січня 1906 р.). Але залишати «Громадську думку» поза своїм впливом М. Грушевський не збирався. Він пише статтю для неї, а також листи до головного редактора і видавця газети: Ф. Магшевського і Є. Чикаленка (запис від 20 січня 1906 р.).

30 січня 1906 р. «Громадська думка» була припинена цензурою. Це прикро вразило М. Грушевського попри її «сепаратизм» стосовно Галичини: «Я вперед про се думав, і прикра була така можливість, але все ж справдження сього страху ще більш привалило, яка б там не була та “Думка”», — писав у щоденнику історик (запис від 30 січня 1906 р.). 5 лютого того ж року у Львові опиняється Є. Чикаленко і розповідає М. Грушевському про неприхильне ставлення до нього «кружка Грінченка». А в кінці місяця — 25 лютого 1906 р. вчений нотує: «“Громадська думка” до обридження чужденна й нерозумна».

Потім на початку березня 1906 р. сталася вищезгадана історія зі статтею в «Громадській думці» проти С. Томашівського, через що М. Грушевський зібрав колективну заяву про вихід з редакції (запис від 11 березня 1906 р.). Голова НТШ відчував своє ізоляцію з двох боків. Іде «війна» на галицькому фронті з проводом національно-демократичної партії, «стара фамілія» проявляє апатію і не підтримує професора, київські українці вставляють палиці в колеса загальноукраїнського проекту. «А “Громадська думка”, — відзначає М. Грушевський, — пише собі лише те, “що всім уже звісно”, і нічого знати не хоче й не потрібує. Але на розум взявши, треба все се брати байдуже. Род человеческого мусить іти діагонально» (запис від 15 березня 1906 р.).

Ключовою постаттю, яка могла переломити негативну тенденцію в акції М. Грушевського, був Євген Чикаленко — головний спонсор видань грінченківців. Його переконали Б. Грінченко і С. Єфремов, що вони зможуть самі, без М. Грушевського, видавати свої журнал і газету. Проте вже початок 1906 року продемонстрував, що принаймні з газетою існуватимуть серйозні проблеми. Протягом березня 1906 р. між М. Грушевським та Є. Чикаленком відбулося кілька розмов «на щирість» (запис від 26 березня 1906 р.). Перша спроба професора схилити Євгена Харлампійовича на свій бік закінчилася невдачею.

М. Грушевський, бачачи спротив його планам щодо «Громадської думки», мав намір заснувати свою газету в Києві (у 1909 р. нею стало «Село») (запис від 2 травня 1906 р.). Щодо цього проекту він радився із братом і членами «старої фамілії», але його ніхто не підтримав.

Влітку 1906 р. Олександр Лотоцький повідомляє М. Грушевському про зміну настроїв Є. Чикаленка. «З особистих джерел знаю, — писав Олександр Гнатович, — що Чикаленко має на меті, щоб не переривати газети, надати їй більш буржуазний характер, бо обстоювання голоти проти сільської буржуазії ні до чого не доводить. Попереджаю Вас, се буде між нами, що можуть Вам зробити таку пропозицію. Сей нещасливий план показує лиш, як зле стоять справи, коли люде кидаються просто в огонь». Далі О. Лотоцький просить не розривати стосунків з Б. Грінченком і К^о: «Перш за все Ви тут, на моє переконання, багато переоцінюєте в лихий бік; до Вас особисто нема такого відношення, як Ви уявляєте. Крім того се власне єдина літературно-робоча кампанія, без помочи якої обійтися буде трудно, коли навіть можливо. Треба знайти з ними [компроміс], бо старі — і лукаві, і ледачі — оставлять Вас на слизькому!»¹⁷.

У серпні «Громадську думку» вдруге закривають. Арештовують головного публіциста «Ради» С. Єфремова, який тоді заступав посаду головреда газети. Настає криза. М. Грушевський пише Є. Чикаленку, чи треба йому їхати до Києва на допомогу. Євген Харлампійович повідомляв про розгром редакції і арешти. М. Грушевського стурбувала ситуація можливого остаточного закриття газети. Він записує до щоденника: «Невважаючи на всі прикrostи, які я мав від тої компанії, дуже мене ся вість пригнітила» (запис від 22 серпня 1906 р.).

Професор їде до Києва і робить другу спробу опанувати ситуацією з газетою і журналом, ведучи настійливі атаки на сумління Є. Чикаленка. 29 серпня 1906 р. М. Грушевський відбуває конференцію з Євгеном Харлампійовичем. Від видавця дізнається, що інтелігентного читача газета за півроку не здобула. Тоді ж з Ф. Матушевським історик намагався з'ясувати справу непорозумінь киян і галичан. Наступного дня, 30 серпня 1906 р., М. Грушевський знову говорить з Чикаленком про план із ЛНВ і НТШ / УНТ. «Чикаленко відповів, що не помічник, бо хочеться держатися грінченкової кампанії; се зробило на мене дуже прикре вражіння, — відзначає історик, — відчулась певна нещирість чи малодушність в ліпшій разі; я був здепримований до того, що попросив Сашу (брата. — *І. Г.*) піти зі мною, щоб трохи розірватися» (запис від 30 серпня 1906 р.).

31 серпня у помешканні, хаті Є. Чикаленка в присутності П. Стебницького і В. Леонтовича відбулася чергова розмова про «ексклюзивність компанії» Б. Грінченка. В. Леонтовичу постановка проблеми

¹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 242–245.

М. Грушевським зробила «велику приємність» (запис від 31 серпня 1906 р.). В. Леонтович був дуже незадоволений радикальним курсом газети Б. Грінченка і навіть змушений був піти з посади відповідального видавця.

Вирішальна зустріч відбулася у того ж таки Є. Чикаленка 1 вересня 1906 р., наступного дня. Крім чотирьох попередніх переговорників були ще Ф. Матушевський і Б. Грінченко. М. Грушевський переконував у своїй правоті, говорив про «розбиття України, страту перспективи — залишення культурної й теоретично-національної сторони, ослаблення Києва й розпад України». Промова справила сильне враження, і «Є. Чикаленко вже не казав, що не помічник» (запис від 1 вересня 1906 р.). Євген Харлампійович хотів знайти консенсусне рішення, — злучити «Нову громаду» з ЛНВ (очевидно, йшлося, що лишається при роботі стара редакція «Нової громади», але назва міняється на ЛНВ і головним редактором стає М. Грушевський. Михайло Сергійович певний час не був проти такого вирішення конфлікту. Але непримиренну позицію зайняв Б. Грінченко, і тоді й Грушевський став принципово на становищі не злиття з «Новою громадою», а перенесення «Вісника»¹⁸.

Щодо злуки «Нової громади» з ЛНВ М. Грушевському давав поради О. Лотоцький. Він відзначав слабкий господарський бік справи ведення газети. Вважав, що далі нового року газета не протримається, відзначав хистке становище «Громадської думки» з боку цензури. З точки зору літературного матеріалу «Нова громада», на думку О. Лотоцького, краща за газету. Але матеріально ні вона, ні журнал не можуть утримати «пишучу братію». На літературних хлібах міг існувати лише Сергій Єфремов. Галичани на таких гонорарних умовах в цих виданнях не змогли б працювати. Утім він погоджувався з бажаністю тимчасового приїзду до Києва когось із галичан. О. Лотоцький схилився перед героїчною працею С. Єфремова: «Тепер все робить Сергій: сидить на двох редакціях, пише не менш як по три статті на день і не знати, чи надовго його стане. Грінченко держиться осторонь, самотньо, активної ролі майже не бере, хіба що в товаристві “Просвіта”. Пише лише після особистих замовлень»¹⁹.

Про проект злуки йшлося на нараді 2 вересня 1906 р. Б. Грінченко висловив побоювання щодо галицьких впливів. М. Грушевський «застерігся»: «При страху перед галицькими впливами буде лише мука, але треба концентрації» (запис від 2 вересня 1906 р.). 3 вересня відбулася остаточна нарада за участі М. Грушевського, Є. Чикаленка, П. Стебницького, О. Юркевича, В. Леонтовича. Є. Чикаленко став на бік

¹⁸ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). — Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1955. — С. 469–470.

¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 280 (Лист написаний не пізніше 25 серпня 1906 р.)

М. Грушевського остаточно і виступав за потребу перенесення ЛНВ, бо Грінченко був різко проти злуки «Нової громади» і ЛНВ (запис від 3 вересня 1906 р.).

Свій вибір на користь М. Грушевського Є. Чикаленко мотивував у своїх спогадах так: «Грушевський та Грінченко ніколи не вжилися б в одній редакції та й ні в якій справі, як товариші. Обидва вони такої вдачі, що на другорядній ролі не помиряться, кожний з них схоче бути першим і один одному старшинства булави не поступить. Але Грушевський незрівняно талановитіший, освіченіший та вченіший за Грінченка. Перед його авторитетом схилилися всі українці, крім тих, хто претендували на гетьманство, як наприклад Науменко і Грінченко. Останній ясно бачив, що з переходом сюди “Літературно-Наукового Вісника” переїде сюди і Грушевський, до якого само собою перейде і булава, перейде перша роля серед українців, от через що він рішуче стояв проти перенесення ЛНВ до Києва ще в кінці 1905 року і тепер...»²⁰.

М. Грушевський вертається до Львова і чекає на практичне вирішення ситуації з газетою і журналом у Києві. Нарешті 21 жовтня 1906 р. приходять лист Є. Чикаленка із закликом їхати до Києва на нараду. «Є се знак краху Грінченкової кампанії, — констатує М. Грушевський, — але не весело братися до справи так сильно попсованої ситуації. Принаймні хоч би оден був там певний і щирий — якби Лотоцький пішов» (запис від 21 жовтня 1906 р.).

Великі надії щодо літературної допомоги історик покладав на О. Лотоцького. Сподівався, що той повернеться до Києва і до переїзду М. Грушевського очолить його представництво в українській столиці. Але через фінансові причини, Олександр Гнатович не міг з родиною полишити Петербург.

«Громадська думка» — вже під назвою «Рада» — переходить під ідейний вплив М. Грушевського, який фактично разом з Є. Чикаленком і В. Леонтовичем стає її видавцем та до того ж визначальником суспільно-політичної лінії. Цілковито виданням М. Грушевського «Рада» не стала. Найбільше його вплив відчувався у 1906–1907 рр. Потім професор розчарувався в «Раді» через те, що редакція більше протиставлялася напрямним М. Грушевського, ніж ішла у фарватері його порад. Про те, що «Рада» — не його газета — він неодноразово казав Є. Чикаленку. Власне для того, щоб мати свою газету у Києві М. Грушевський і заснував «Село».

Розпочалося керування М. Грушевським «Радою» з бойкоту редакції через незгоду зі звільненням подружжя Грінченків. Ф. Матушевський відмовлявся виконувати функцію головного редактора, якщо не повернуть родину Грінченків. Відбувалися тривалі переговори співро-

²⁰ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). — Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1955. — С. 470.

бітників, з одного боку, та М. Грушевського, Є. Чикаленка і В. Леонтовича — з другого. Про це докладно згадує у своїх «Спогадах» Євген Харлампійович. Співробітникам було доведено, що всі залишаються при роботі і зарплатні, але що питання з Грінченками вирішено остаточно. До редакції М. Грушевський долучає Симона Петлюру — людину з інших культурних кіл, представника не радикальних демократів, а соціал-демократії, який не був людиною Грінченка — Єфремова (запис у щоденнику від 17–19 грудня 1906 р.).

Паралельно М. Грушевський займається організацією редакції ЛНВ. Він обурювався, що всі вважають ЛНВ особистою приватною справою самого Грушевського. Іван Стешенко, який став правою рукою М. Грушевського в УНТ та у співпраці з Українським клубом з організації публічних викладів з українознавства, виговорює М. Грушевському за відсунення від праці Б. Грінченка (запис від 24 грудня 1906 р.). М. Грушевському важко у Києві. Він занотовує у щоденнику, що майже ніхто не допомагає, «наче се і не їх діло, а поручено все Грушевському, і він нехай сам бігає» (запис від 1 січня 1907 р.).

М. Грушевський, хоч ще й не став киянином, бере тут на себе такий тягар громадських справ, якого до нього не брали ні Є. Чикаленко, ні Б. Грінченко. І справ на перший погляд не своїх. Так, він 2 січня іде на прийом до київського, подільського і волинського генерал-губернатора, щоб упередити закриття «Ради» за її публікації. В. Леонтович відмовився ходити, хоч «Рада» була спільним, його і Чикаленка, дітищем (запис від 2 січня 1907 р.). Газету вдалася зберегти, констатує історик у щоденнику (запис від 3 січня 1907 р.).

Не встиг М. Грушевський приїхати до Львова як за кілька тижнів впала на голову нова проблема з Києва — прийшла телеграма про можливість закриття «Літературно-наукового вісника» «і наче затруїла мене, — нотує М. Грушевський. — Три дні ходжу сам не свій. Даремно ми з Маринцею себе підбадьорюємо, щоб не вдаватися в тугу, а вона все налягає» (запис від 26 січня 1907 р.). Наступного дня історик пише листа Чикаленкові та Леонтовичеві, щоб на всяк випадок готові були на заміну пускати «Нову громаду», дозвіл на яку ще був чинний. І. Кривецький закликав М. Грушевського їхати на зустріч з цензором Сидоровим, хоч побоювався несподіваного арешту по прибутті до Києва (запис від 28–31 січня 1907 р.).

Зустрічали М. Грушевського наприкінці зими 1907 р. в Києві і редакції «Ради» значно тепліше, — «вітали як бажаного», — з задоволенням констатує історик. Приходили С. Петлюра, М. Павловський, Є. Чикаленко (запис від 5–6 лютого 1907 р.). 7 лютого Михайло Сергійович був у С. Єфремова. «Не зовсім він, видко, без задньої думки, — вважав М. Грушевський, — але стоїть на тім, що тепер треба підперти ЛНВ (запис від 7 лютого 1907 р.).

У «Раді» М. Грушевський відчув взаємне невдоволення між уредпістом М. Павловським і еседеком С. Петлюрою. Професор вважав, що еседеки мали намір прибрати до своїх рук газету (запис від 8–9 лютого 1907 р.). Очевидно, напрям першого був ближчим М. Грушевському, бо незабаром С. Петлюра пішов з «Ради».

У середині лютого 1907 р. на засіданні редакції М. Грушевський задає газеті політичний напрям у зв'язку з діяльністю Державної думи. Як і у Львові, історик критикує усілякий опортунізм, хоча Є. Чикаленко був іншої думки. Під опортунізмом у політиці М. Грушевський розумів, очевидно, бажання йти у фарватері чужої національної політики. Галичанин він критикував за блокування з польськими політичними колами, які провадили в Галичині свої національну політику, на Великій Україні він намагався змусити політиків провадити самостійну українську лінію, а не бути доважком до діяльності російських поміркованих партій (запис від 13–14 лютого 1907 р.).

У квітні 1907 р. М. Грушевський вже пише про потепління атмосфери в редакції, працювати йому стало приємніше (запис від 4 квітня 1907 р.). Позалаштункову боротьбу з М. Грушевським вів В. Науменко. У «Киевской старине» / «Україні» він надрукував велику статтю І. Нечуя-Левицького про недоліки галицької мови і желехівського правопису. Через «Раду» М. Грушевський дав відсіч, надрукувавши рецензію на журнал «Україна» Івана Франка (запис від 10 квітня 1907 р.).

Завершенням справи газети «Громадська думка» / «Рада» стало розірвання взаємин із С. Єфремовим. У з'ясування стосунків між М. Грушевським і Б. Грінченком С. Єфремов відкрито не встрявав, хоч був на стороні останнього. Але відчуття зачеплених амбіцій через загибель його улюбленого дітища — «Нової громади» — залишалося. Це був єдиний і останній журнал, офіційним головним редактором якого був С. Єфремов. Більше таких посад на себе він вже ніколи не брав, хоча йому їх і пропонували. Як М. Грушевський бачив у «Новій громаді» негатив з точки зору публіцистичного матеріалу, так С. Єфремову в очі впадали лише негативи в доборі художньо-літературного матеріалу. Бо мав він жаль до М. Грушевського: у невдалому, на його погляд, виборі красного письменства до друку він звинувачував головного редактора ЛНВ. Цей настрій Сергія Олександровича вилився в липні 1907 р. у статті в рубриці, яку він вів: «Відгуки з життя і письменства». В ній Єфремов «розделав» редакторську працю професора М. Грушевський занотував у щоденнику: «Стаття від С. Єфремова направлена contra “Вісника”: виглядає на зачіпку до розриву» (нотатка від 2 липня 1907 р.). М. Грушевський не міг її надрукувати, бо тоді треба було б полемізувати, писати редакційне спростування. А така полеміка підіграла б настрої чорносотенного Києва, який на всі заставки критикував галицьку мову і літературу, — а тепер з ними суголосну

думку висловлював найбільший український літературознавчий авторитет. Відмова М. Грушевського у друці статті С. Єфремова дійсно стала приводом до розриву. 11 липня М. Грушевський одержав лист С. Єфремова про це (запис від 11 липня 1907 р.). Закінчився рік надрукуванням С. Єфремовим подібного матеріалу, але вже в російськомовній газеті «Киевские вести».

Петербурзькі українці і О. Лотоцький як речник ідей М. Грушевського

О. Лотоцький був ідейним побратимом М. Грушевського у Петербурзі. М. Грушевський особисто знав його з Києва від початку 1890-х років. З ним він готував рецензійний матеріал для «Записок НТШ». Вдача О. Лотоцького була подібною до характеру М. Грушевського: енергійний, працелюбний, здатний українську справу ставити на чолі всіх інших життєвих проектів.

Що ж до іншої публіки, яка складала суспільний простір російської столиці, то з нею львівський професор мав подібну проблему, з якою він зіткнувся у 1905–1907 рр. у Києві. Переважна кількість людей не мислила категоріями політичного українця, а продовжувала по-українофільськи оцінювати перспективи України в межах Російської імперії. Петербург мав так само своїх Науменків і Лазаревських, з якими треба було витримати баталії і здобути моральне право на кермування петербурзькими українцями в сенсі досягнення соборності та політизації українського руху, перемоги ідеї культурної окремішності від Росії.

Найбільшу прю М. Грушевському довелося на петербурзькій площині вести з родиною Русових, які, опинившись у місті на Неві, стали центром поляризації для всіх осіб українського походження. Олександр Русов належав до покоління Ореста Левицького і, попри його більш рішучий і сміливий характер, все ж був ментально близьким до попереднього покоління діячів з подвійною національною самоідентифікацією.

Про становище Олександра і Софії Русових в Петербурзі Олександр Лотоцький писав в листі за травень 1906 р. до М. Грушевського так: «Вони (Русови. — *І. Г.*) оживили тут українське життя, внесли нову живу течію, розігнавши з громади псевдо українські елементи. Але разом з тим вони — особливо вона — внесли в тутешні відносини принципи цілковитого “приклонения и поклонения”, що не переносить ніякої незгоди і через примхи особистої образи приносить саме діло на жертву особистих рахунків. Мені довелося зазнати з того великих прикростей. Бувало, що я примушений був ухилитися від милої справи, бо справді не можна було переносити тої атмосфери особистого чаду... Русова, не знаю через які причини, має до Вас почуття мало не вороже;

а може довести до відносин, що може викликати глибоке обурення на діловому ґрунті»²¹.

О. Русов намагався провадити самостійну політику від Львова, покладаючися на власну громадську харизму. Йому належала ідея видати популярного характеру книжку «История Малороссии в очерках». У ній планувалося 12 глав, які мали писати різні автори: про мову — А. Кримський, минуле — В. Доманицький, соціально-економічний розвиток — О. Русов, політичні, побутові та релігійні погляди, поезію і мистецтво — В. Лесевич, українську літературу та цензуру — С. Єфремов, школу — Б. Грінченко, український рух XIX ст. — О. Русов, сучасне становище національної справи в Галичині — М. Славінський, ставлення російського і польського суспільств до українського руху — О. Лотоцький, про сучасне становище, мету і майбутнє українського питання — П. Стебницький. М. Грушевському відводилася не просто скромна роль, а функція статиста. З 30-ти друкованих аркушів обсягу збірника на нього припадало лише півтора аркуші тексту. Дивно, що історію України мав писати В. Доманицький, який був співробітником, до певної міри учнем, М. Грушевського в НТШ, а про українську політичну свідомість — людина, яка щойно перед тим обрала з російської українську ідентичність. Сучасний політичний рух в Галичині доручили писати М. Славінському, який погано в тому питанні орієнтувався. Очевидним нонсенсом виглядало, що про мету і завдання українського руху мала писати не людина, яка ним фактично керувала, а П. Стебницький, який в тому русі відігравав хоч і помітну, але скромну роль. Очевидно, що всі вищезазначені теми за логікою речей мав би писати М. Грушевський, який їх вже й науково виписав у багатотомній «Історії України-Руси».

О. Русов в листі до М. Грушевського запрошував його до участі у проекті, який мав бути закінчений ще восени 1905 р.²².

Реакція М. Грушевського була різкою. В щоденнику він говорить про наостанок залишений «загумінок», який лише формально зазначає участь історика в цьому проекті. В листі він коротко відповів, що не має часу писати якісь статті, що не бачить певного загального плану книжки. О. Русов не заспокоївся, а попросив дати не оригінальну статтю, а варіант статті, друкованої в «Сыне Отечества», лише трохи більше за обсягом²³.

М. Грушевський відчув в цьому листі нерозуміння не лише О. Русовим, але й українським громадянством Петербурга й Києва (більшість авторів були киянами) тієї всеукраїнської місії, яку він саме у

²¹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 263–268 (лист написано не пізніше 20 травня 1906 р.).

²² ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 726. — Арк. 302–303 (1–2).

²³ Там само. — Арк. 304–305.

той час виконував. О. Русов навіть термінологію вживав ще попереднього періоду українського руху, пишучи не про українську, а «малорусскую» мову і літературу. В самій книзі не відчувався органічний підхід. До того ж М. Грушевський вже видав «Очерки истории украинского народа», де на концептуальному рівні був виписаний і розділ про український рух XIX століття на Великій Україні та в Галичині й продумана й викладена мета української справи. Книга О. Русова для М. Грушевського виглядала конкурентною до його «Очерков». І, очевидно, так воно і було.

Цікаво, що таких нюансів не відчув О. Лотоцький. Він нагадував М. Грушевському про збірник О. Русова в листі без дати (очевидно, за квітень 1905 р.). Олександр Гнатович закликав подати таку статтю, бо її легко Грушевському написати, «за часом»²⁴. Про статтю О. Лотоцький нагадував кілька разів, навіть пропонував передрукувати туди відповідний розділ з «Очерка истории украинского народа». М. Грушевський стояв на своєму і цікаво, що той збірник О. Русова так і не з'явився друком. Все ж таки у 1905–1907 рр. жодна всеукраїнська ініціатива не могла відбутися без схвалення М. Грушевського.

Відносини М. Грушевського з багатьма українцями Петербурга склалися непросто. Г. Житецький написав частково критичну рецензію на томи «Історії України-Руси». Видали у Петербурзі і праці з історії «Малоросії» Олександри Єфименко, написані з культурницьких позицій і без врахування державно-політичного чинника. Вона, а не М. Грушевський, була висунута на премію «Киевской старины». І за цією акцією стояв В. Науменко. Отже вплив Старої Громади з Києва на петербуржців-українців був досить відчутний.

Уся українська політична акція в російській столиці робилася через Олександра Лотоцького. З П. Стебницьким у М. Грушевського не склалося таких душевних і теплих взаємин, як з Олександром Гнатовичем. У своїх спогадах Лотоцький писав: «Близьке ідейне співробітництво навіть на віддаленню, за засадничої єдності поглядів, приводило нас до думки доконати льокальної близькості сього співробітництва. Ще на студентській лаві запалився я думкою перенестися по закінченню школи в Галичину й там провадити працю під проводом Грушевського»²⁵.

У підсумку піднесено і патетично оцінював О. Лотоцький діяльність М. Грушевського в Петербурзі: «Наче сніп проміння падав тоді на наше життя. Бо в тій людині з утлим тілом душа була така многогранна, з таким невичерпним джерелом ініціативи й енергії, так перейнята святим неспокоєм, що життєвої її сили вистарчило б не на одного чоловіка»²⁶.

²⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 726. — Арк. 354–357.

²⁵ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Т. 3. — Варшава, 1934. — С. 355.

²⁶ Там само. — С. 155.

У травні 1906 р. М. Грушевський приїжджав до Петербурга для того, щоб запустити проект загальноукраїнського рівня — видання журналу «Украинский вестник». «Украинский вестник» мислився як тижневик. Було зібрано 1,000 руб., яких мало вистачити на вісім номерів, тобто на два місяці. Один номер планувався обсягом у чотири друкованих аркуші. Гонорарів платити не збиралися, передбачалася тільки платня редакторів. «Український вісник» мав бути органом української парламентської групи. Українська фракція мала висловити в Думі ідею української автономії. Через послів М. Грушевський сподівався поживавити політичне життя і в самому Києві.

Видавати тижневик мав Пирожков, який очолював видавництво «Общественная польза», де вийшов «Очерк истории украинского народа» М. Грушевського. Хоч грошей було на два, але Лотоцький сподівався три місяці видавати газету. Перше число мало з'явитися між 14–21 травня 1906 р.

М. Грушевський намагається зберегти «Украинский вестник» як загальноукраїнський орган в російській столиці, видання, яке є до певної міри доповненням до ЛНВ, на відміну від «Нової громади». Тому на зборах тріумвірату керманічів соборницької акції (М. Грушевський, Є. Чикаленко, В. Леонтович) він наполягає по трьох місяцях виходу «Українського вісника» виділити ще на його утримання необхідних 2,000 руб. (запис від 29 серпня 1906 р.).

На початку жовтня О. Лотоцький повідомляв М. Грушевському, що доведе видання «Украинского вестника» до кінця 1906 р. — вже як його головний редактор (М. Славінський відмовився від цієї посади). Просив підтримки видання статтями. М. Грушевський зазначив у щоденнику, що «не зігріває вже» це його до участі (запис від 15 жовтня 1906 р.).

З приводу вироблення тактики української групи депутатів Державної думи збирався у Києві 22–23 квітня 1907 р. з'їзд Радикально-демократичної партії. Грушевський волів утворення окремої української групи (не йти на «опортунізм»), щоб триматися свого національного інтересу, а не розчинятися в діяльності кадетів. У щоденнику він відзначає, що більшість його не підтримала (запис від 22–23 квітня 1907 р.).

Через О. Лотоцького М. Грушевський у Петербурзі шукає контакт з лідерами кадетів. Цей альянс він сприймав спочатку негативно. Але Олександр Гнатович переконав, що це єдина сила в суспільстві Росії, яка може підтримати українські конституційні домагання.

Невдала спроба стати професором київського університету

Наприкінці 1905 — початку 1906 р. М. Грушевський майже не мав на кого спиратися в Києві. Переломне значення мав перехід на стано-

вище підтримки завершення політики «галицького П'ємонту», запропонованої головою НТШ Євгенові Чикаленку. Підтримав Є. Чикаленка і В. Леонтович, який мав свої міркування, щоб стати на бік львівського професора²⁷. Склався своєрідний тріумвірат лідерів, які далі рухали план з об'єднання переважно малоросійського Києва з переважно українським (не рахуючи польського і єврейського населення) Львовом. Своїм солідарним впливом їм вдалося остаточно схилити на свій бік головного мецената руху — Василя Симиренка.

Харизма Грушевського зуміла переконати всіх, що саме його кандидатура — єдиний можливий вибір тих діячів громади, які стоять за політизацію національно-визвольної боротьби. М. Грушевський став над партіями своєрідним надкласовим представником, що об'єднав на національній основі і лівих, і центристів, і правих.

Реально вести українську справу ніхто, крім М. Грушевського, не міг. Лише за його присутності у Києві рухалася справа. Без Грушевського зупинялася будь-яка конструктивна праця. Про це зокрема в середині липня 1906 р. писав О. Лотоцький. Закликав Михайло Сергійович їхати до Києва, бо «всяка робота упадає» (запис від 18 липня 1906 р.). Стало зрозумілим — без присутності М. Грушевського у Києві української столиці не збудувати. Тема переходу історика до Києва була зачеплена в розмові Є. Чикаленка і В. Леонтовича 3 вересня 1906 р. (запис від 3 вересня 1906 р.).

М. Грушевський мусив полагоджувати такі справи, з якими б впоралися люди зі значно меншою кваліфікацією, нижчим суспільним статусом і т. п. Як уже згадувалося, на початку 1907 р. професор з розпачем писав: «Ніхто майже не помагає, наче се не їх діло, а поручено все Грушевському, і він нехай сам бігає» (1 січня 1907 р.).

Через Миколу Василенка²⁸ з Києва М. Грушевський здобував вплив на кадетську партію (другою такою людиною «зв'язківцем» з кадетами у Петербурзі був О. Лотоцький). І це притому що з Миколою Прокоповичем в нього було серйозне зіткнення у 1905 р., коли М. Грушевський друкував у редактованій Василенком газеті «Киевские отклики» статтю про польсько-українські взаємини²⁹. Тоді М. Василенко як

²⁷ *Гирич І.* Володимир Леонтович в українському громадсько-політичному житті // Український археографічний щорічник. — К., 2012. — Вип. 16/17. — С. 268–299.

²⁸ Див.: *Гирич І.* М. Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин) // *його ж.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. — К.: Смолоскип, 2016. — С. 486–503.

²⁹ *Грушевський М.* Из польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1 (1894–1907). — Львів: Видавництво Світ, 2002. — С. 485–527. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

кадет відмовлявся подавати у стилістиці М. Грушевського критику політики польського експансіонізму проти українців в Галичині³⁰. Мабуть, М. Грушевському вдалося переконати М. Василенка бачити і український бік національної справи, а не лише загальноросійський³¹. Принаймні не випадково саме М. Василенко став одним з найбільших пропагандистів «Звичайної схеми “русской” історії...» в російськомовних виданнях.

Проте річна боротьба М. Грушевського за український Київ не минула марно. М. Василенко погодився з доводами голови НТШ і прийняв його план. Тому в лютому 1907 р. М. Грушевський занотував у щоденнику: «Здидався з Василенком на вулиці. Посперечався з ним за старе досить сильно, а потім пожалував. Написав, пропонуючи зійтися і побалакати, й провели разом вечір. [Заповідається] на другу “союзну державу”» (запис від 17 лютого 1907 р.).

Все міцніше М. Грушевський відчував ґрунт під ногами в Києві. На перше березня 1907 р. було вже 1,200 передплатників ЛНВ лише з Великої України, тоді як «Нова громада» мала вполовину менше. Ще більше зміцнилося становище професора, з його обранням 29 квітня головою УНТ (запис від 29 квітня 1907 р.).

Є. Чикаленко постійно повторював про бажаність переходу М. Грушевського принаймні на приват-доцента київського університету (4–5 травня 1907 р.). Бідкався, як то буде без нього в Києві (18–19 травня 1907 р.) Але М. Грушевський хотів міцнішої позиції і подав свою кандидатуру на посаду повного професора кафедри «русской истории» в Університеті св. Володимира.

Шансів на київське професорство майже не було. М. Грушевський це розумів. Університет державний, діяльність М. Грушевського визнавалася протидержавною. Склад професури не просто правий, а чорносотенно-великодержавний. А їй голосуванням вирішувати долю

³⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 92. (Лист Василенка до М. Грушевського від 20 липня 1905 р.): «У нас здесь идут как раз соглашения с поляками, думают писать против “Киевлянина” и поддерживать Вас и вдруг...».

³¹ Микола Прокопович не вважав український національний інтерес самоцінною річчю, а лише відгалуженням загальноросійського інтересу. Він писав у листі М. Грушевському: «Я — украинец, но я никогда не замыкался в круг только украинских интересов. Меня за это упрекают, смотрят на меня скося, иногда даже подозрительно. Но что же поделаешь, когда мое мировоззрение сложилось так, что я считаю возможным разрешение украинского вопроса только на почве федеративного устройства России, и украинский вопрос не могу выделить и обособить от других национальных вопросов польского, еврейского, латышского и пр.» (Лист М. Василенка до М. Грушевського від 6 липня 1905 р. // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 93–94.

М. Грушевського. Про свій настрій щодо університету в Києві професор писав: «Тягне туди, й прикро, що з того, мабуть, нічого не буде» (25–30 червня 1907 р.).

Але спробувати було треба, хоч наперед за це очікувалися образи й нагінки з боку великодержавної спільноти Києва. Найбільшу підтримку М. Грушевському виявляв Володимир Перетц. Він повідомляв у листах новини, роз'яснив справу термінів конкурсу на заміщення посади (запис від 16 серпня 1907 р.). В серпні 1907 р. М. Грушевський у Києві відвідує всю київську професуру, передусім впливових осіб. За порадою Перетца ходив до декана М. Бубнова та свого вчителя В. Іконникова. Бував у першого разом із професорами Леціусом і Данилевичем (запис від 16 вересня 1907 р.). Зрештою обрання закінчилося невдачею. Б. Юзефович у своїй газеті облив М. Грушевського брудом, назвав «науковим брехуном». Почався тривалий судовий процес про образу честі і гідності, який теж скінчився нічим.

Проте М. Грушевський не концентрувався на невдачах. Він зосереджувався на позитивній роботі, зокрема на читанні публічних лекцій з рамена УНТ та на базі Українського клубу. Перша лекція відбулася 10 листопада 1907 р., 12 листопада була друга лекція. Читав М. Грушевський, на власну думку, краще, а людей було вже менше. Після третьої публічної лекції 15 листопада настрої лектора погіршився.

У листопаді 1907 р. М. Грушевський ставив питання про творення вже не самого наукового товариства, а Інституту українознавства, очевидно на загальних принципах народного університету і з систематичними викладами українознавчих дисциплін. То мала бути своєрідна альтернатива офіційному київському університету. Проте В. Леонтович на це гроші В. Симиренка не дав, і, на жаль, цей проект не було здійснено (запис від 16 листопада 1907 р.). Український державний університет поруч зі старим Університетом св. Володимира постав аж у 1917 р.

Висновки

1. Перенесення установ М. Грушевського зі Львова до Києва стало завершенням ідеї «Галичина — український П'ємонт» — національного проекту Київської громади О. Кониського, В. Антоновича та О. Барвінського 1880-х років. Таке перенесення дозволило зберегти спільну візію української еліти на соборне майбуття України. Вдалося уникнути формування двох різних Україн: православної і греко-католицької; російської і європейськи зорієнтованої, України з двома різними мовно-правописними системами і літературами.

2. Українізація культурно-громадського життя Великої України мала розпочинатися зі столичного Києва. Та попри теоретичну підтримку суспільства, що стояло за політизацію українського національ-

но-визвольного руху, в реальному вимірі ця ідея не мала абсолютної більшості. М. Грушевському довелося стати рушієм процесу, практичним його втілювачем.

3. На київський ґрунт М. Грушевський переніс «Літературно-науковий вісник», українські наукові інституції, перебрав під своє керівництво газету «Рада», заснував замість «Киевской старины» науковий журнал «Записки УНТ», науково-популярний журнал «Україна» (почав виходити вже 1914 р.). Елементами соборницької акції було заснування українознавчих кафедр у київському університеті (та інших університетах України). Так само Михайло Сергійович для забезпечення усіх культурницьких акцій коштами заснував Товариство прихильників літератури, науки і штуки – своєрідний культурний банк для національних ініціатив. Також планувалося заснування Інституту українознавства – народного університету.

4. Київські політичні українці не становили більшості, до 1905 р. українофільськи налаштовані громадські діячі воліли зберігати статус-кво, не порушувати дуалістичної національної ідентифікації, йшли у фарватері т. зв. поступових російських партій. Кияни-українці поділялися на малоросійський табір (В. Науменко, І. Лучицький та ін.) та український, який намагався розбудувати у Києві альтернативні М. Грушевському структури («Громадське слово», «Нова громада», «Киевская старина» / «Україна»).

5. Політичні ідеї культурної окремішності від Росії не користувалися великою популярністю. Мала вплив ще російська великодержавна ідея про «триединый русский народ». Формування самостійної української культури вважалося галицьким винаходом — австрофільством, а М. Грушевський сприймався вже як галичанин, а не як представник Великої України у Львові.

6. Ідеї перенесення ЛНВ і НТШ не співчували старі співробітники установ М. Грушевського у Львові (І. Франко, В. Гнатюк та ін.). М. Грушевський складає «нову фамілію» (І. Джиджора, Ю. Тищенко (Сірий) та ін.), де стосунки будувалися не на засадах «рівні з першим серед рівних», а як між керівником і підлеглими.

7. Не співчувала ідеї М. Грушевського і київська Стара громада, яка воліла і далі сервілістично домовлятися з російськими ліберальними політичними колами коштом українських інтересів. Старий провідник українського руху В. Антонович, зі своїми співробітниками (О. Левицький, К. Мельник та ін.) так само зайняв очікувальну позицію і не підтримав цілковито М. Грушевського.

8. М. Грушевського підтримали основні меценати українського руху Є. Чикаленко і В. Леонтович (у Києві), які утворили з істориком своєрідний тріумвірат громадського провідництва українським рухом у Києві. Є. Чикаленко справив вирішальний вплив на перехід на пози-

ції М. Грушевського «віківців», які склали основу редакції газети «Громадська думка» / «Рада». Фронду Б. Грінченка — С. Єфремова вдалося подолати.

9. «Єдиноначаліє» було викликано не лише «авторитаризмом» М. Грушевського і його бажанням бути першою особою в українському русі. За слабкості суспільства, його малої культурно-політичної активності, на чолі руху мала стояти одна людина, яка б уособлювала прагнення до соборності.